

De verschillende wegen in de postindustriële samenleving¹

Een toenemend deel van de werkenden in de ontwikkelde landen vindt een baan in de dienstensector. De term die gebruikt wordt om deze verandering in de werkgelegenheidsstructuur te beschrijven, 'de postindustriële samenleving', suggereert dat alle landen zich in dezelfde richting ontwikkelen. Om de vergelijkbaarheid van landen te vergroten wordt in dit artikel voorgesteld om sectorale werkgelegenheid te meten in termen van 'reële sectorale arbeidsinput per capita'. Als we de ontwikkelde landen op deze manier vergelijken, dan blijkt dat er divergerende patronen bestaan. Alhoewel de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur overal zichtbaar zijn, blijken er grote verschillen te bestaan tussen de niveaus waarop de verandering plaatsvindt. De 'postindustriële samenleving' neemt onderscheiden vormen aan, afhankelijk van sociale en institutionele structuren.

In tegenstelling tot 'conventional wisdom' is de Nederlandse dienstensector klein, vergeleken met andere ontwikkelde landen. De reële arbeidsinput per capita is er laag, en vertoont een dalende tendens. Dat blijkt zo te zijn voor alle delen van de dienstensector.

Theorieën over de postindustriële samenleving

De ontwikkeling van de postindustriële samenleving is een oud thema in de economie en sociologie. Al in het begin van de jaren vijftig thematiseerde de franse econoom Fourastié (1950) het gestadig toenemende aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid. De toenemende arbeidsproductiviteit in landbouw en industrie en de onverzadigbare behoefte aan dienstverlening leiden volgens Fourastié ertoe dat uiteindelijk zo'n 80% van de beroepsbevolking in de dienstensector werkzaam zal zijn. En Daniël Bell (1973) benadrukte al lang geleden de enorme sociaal-economische en culturele implicaties van deze overgang naar de postindustriële samenleving. Tabel 1 laat de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur gedurende de afgelopen eeuw zien. Het aandeel van de landbouw daalt al lange tijd. Het aandeel van de industrie begint in de naoorlogse periode terug te lopen. De meeste ontwikkelde landen

laten vanaf het midden van de jaren zestig ook een *absolute* daling zien van de industriële werkgelegenheid. Vanaf dat moment is nog uitsluitend in de dienstensector sprake van een groeiend aantal banen. Het is dan ook de hoop en verwachting van veel politici, beleidsmakers en economen dat een uitbreiding van de dienstwerkgelegenheid de oplossing zal bieden voor de voortdurende werkloosheid. Dit artikel onderzoekt in hoeverre deze hoop gerechtvaardigd is.

In de literatuur zijn verschillende oorzaken voor de ontwikkeling naar de diensteneconomie aangewezen:

– Uit onderzoek is gebleken dat mensen met een hoog inkomen een groter deel ervan besteden aan de consumptie van diensten dan mensen met een lager inkomen (Fourastié, 1950; Clark, 1940). Hieruit werd geconcludeerd dat toenemende welvaart leidt tot een verschuiving van consumptie van industriële producten naar consumptie van diensten. Daarmee neemt – *ceteris paribus* – het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid toe.

– Deze groei van de werkgelegenheid in de dienstensector wordt nog eens versterkt doordat

* Peter van den Besselaar is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Sociaal-Wetenschappelijke Informatica van de Universiteit van Amsterdam.

Tabel 1. Veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur

Land	Landbouw				Industrie				Diensten			
	1870	1960	1979	1984	1870	1960	1979	1984	1870	1960	1979	1984
FRG	50	14	6	5	29	48	44	42	22	38	50	53
Frankrijk	49	21	9	8	28	36	35	32	23	43	56	60
Japan	73	33	11	9	nb	30	35	34	nb	37	54	57
Nederland	37	11	6	5	29	41	31	28	34	48	63	67
UK	22	5	3	3	42	46	39	32	35	49	59	65
US 50	8	4	3	24	31	31	25	27	61	66	72	
Zweden	54	15	6	5	nb	42	33	29	nb	43	62	66
Gemiddelde	42	15	6	5	30	36	35	32	27	46	59	63

Bron: Elfving 1988.

de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de dienstensector achterblijft bij die in de industrie. Het toenemende aandeel van de diensten in het consumptiepatroon gaat daarom gepaard met een meer dan proportionele groei van de werkgelegenheid in de dienstensector (Clark; Baumol, 1967; Fourastié).

– Daarnaast is er een tendens tot toenemende specialisatie en arbeidsdeling in de economie, waarbij allerlei dienstfuncties worden afgesplitst en ondergebracht in aparte bedrijven. Hierdoor ontstaat een groeiende bedrijfstak van intermediaire producentendiensten (Van Dongen, 1985; Elfving, 1988).

Deze ontwikkeling in de richting van de 'postindustriële samenleving' wordt vaak gezien als een evolutionair proces. In de jaren zeventig gaat men hieraan twifelen, omdat de eerste twee oorzaken van de groei van de dienstensector tegelijkertijd de problemen oproepen waarmee de dienstensector dan te kampen krijgt. Enerzijds wordt door het toenemende aandeel van de publieke diensten de collectieve lastendruk steeds hoger, waardoor de financiering van de publieke sector een probleem wordt (Baumol, 1967). Anderzijds leidt de achterblijvende arbeidsproductiviteit in de dienstensector tot een stijging van de relatieve prijzen van diensten, omdat – in ieder geval in de jaren zeventig – de loonontwikkeling in de verschillende sectoren van de economie gelijk is. Daardoor komt de vraag naar commerciële diensten onder druk te staan en een verminderde (groei van de)

werkgelegenheid in de dienstensector is het resultaat. Gershuny en Miles (1983) hebben benadrukt dat we niet in een postindustriële diensteneconomie terecht komen, maar in een 'doe-het-zelf economie', waarin dure diensten worden verdrongen door doe-het-zelfen met behulp van duurzame consumptiegoederen. Voorbeelden zijn: de huishoudelijke hulp wordt vervangen door de stofzuiger, de wasmachine, de magnetron-oven; de bioscoop door de TV en de videorecorder; het orkest door de compact disk en audio-apparatuur; de timmerman en loodgieter door doe-het-zelf gereedschap en de houthandel; de machinist en conducteur door de privé auto.² Deze substitutieprocessen kunnen in theorie worden tegengegaan door het aanbieden van diensten in de quataire sfeer, waardoor kosten en consumptie worden ontkoppeld. Maar dan zijn we weer terug bij de fiscale crisis van de staat. Het beleid in de meeste landen is dan ook eerder gericht op beperken dan uitbreiden van de quataire sector. Indien Gershuny en Miles gelijk hebben, zal de capaciteit van de dienstensector om uit de industrie afgevoelde arbeidskrachten en de groeiende beroepsbevolking te absorberen, afnemen. Inderdaad tonen ze aan dat het werkgelegenheidsaandeel van de finale commerciële dienstensector al in de jaren zestig stabiel is of afneemt.³

Mede als gevolg van de Amerikaanse 'job-machine', die vele miljoenen banen in de tertiaire sector creëerde, is in de jaren tachtig het

oude beeld van de postindustriële diensteneconomie weer actueel geworden (Bluestone, Harrison, 1988; Bosch et al, 1985, Elfing, 1988). De door Gershuny en Miles beschreven dynamiek is typerend voor de periode tot 1973. In de tweede helft van de jaren zeventig en in de jaren tachtig hebben volgens Elfing (1988) een aantal belangrijke veranderingen plaatsgevonden, die de groei van de dienstenwerkgelegenheid bevorderen. Ten eerste worden in toenemende mate allerlei huishoudelijke functies gemonetariseerd. De oorzaak hiervan is het toenemende aantal alleenstaanden en 'tweeverdieners', die een hoog inkomen combineren met een gebrek aan tijd. Dit leidt tot precies het tegenovergestelde effect dan door Gershuny wordt benadrukt: van self-service naar gekochte diensten.

Ten tweede is een einde gekomen aan de uniforme loonontwikkeling en worden de lonen in delen van de dienstensector relatief lager. Dit heeft een positief gevolg op de vraag naar deze diensten, waardoor de laagbetaalde werkgelegenheid in de sector toeneemt.⁴

Ten derde heeft de snelle ontwikkeling van informatietechnologie en telecommunicatietechnologie geleid tot allerlei vormen van technologische en organisatorische innovatie in de dienstensector, die daarvoor nogal statisch was. Dit leidt tot toenemende arbeidsproductiviteit in de dienstensector.⁵ Indien dit wordt vertaald in dalende prijzen kan de vraag en (mits de toename van de vraag sterk genoeg is) de werkgelegenheid toenemen. Daarnaast leidt technologische innovatie tot allerlei vernieuwde en nieuwe diensten en de daarbij horende nieuwe werkgelegenheid (Hirschhorn, 1988). De toepassing van informatietechnologie is echter (nog) niet gelijkmatig verdeeld over de verschillende bedrijfstakken. Het zijn met name de intermediaire informatiediensten die de nieuwe technologie toepassen, zoals blijkt uit de automatiseringsstatistieken van het CBS: bank en verzekeringswezen, zakelijke diensten en groothandel. In de consumentendiensten, waar het probleem van de achterblijvende arbeidsproductiviteit het duidelijkste speelt, wordt maar in geringe mate van informatie- en telecommunicatietechnologie gebruik gemaakt.⁶

Ten vierde benadrukt Elfing de groei van de intermediaire producentendiensten, die met name in de periode na 1973 versterkt doorzet.

De groei in producentendiensten wordt veroorzaakt door de veranderingen in de productietechnologie en productie-organisatie en door de veranderende economische omstandigheden. De snel veranderende economische en technologische omgeving leidt tot een toenemende behoefte aan zakelijke dienstverlening. Bovendien concentreren bedrijven zich in toenemende mate op hun hoofdactiviteiten, in reactie op veranderende marktstructuren. Deze trend tot verdergaande arbeidsdeling leidt ertoe dat veel ondernemingen hun afdelingen voor interne dienstverlening afbouwen en in toenemende mate diensten extern betrekken van gespecialiseerde ondernemingen, die daarvoor beter uitgerust zijn. Schaalvergroting en specialisatie maken goedkopere en betere dienstverlening mogelijk. Het effect is een verplaatsing van activiteiten van de industrie naar gespecialiseerde dienstverlenende bedrijven. Omdat het aandeel van dienstverlenende en kantoorfuncties in de industrie toeneemt, nemen ook de mogelijkheden om dienstfuncties te externaliseren toe. De groeiende werkgelegenheid in de intermediaire producentendiensten is derhalve gedeeltelijk het gevolg van *verplaatsing* van werk. Daarom moet deze categorie diensten in samenhang met de ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid worden bestudeerd. Zo meent bijvoorbeeld Scharpf dat de werkgelegenheid in industrie en producentendiensten samen stabiel is.⁷

Als laatste trend kan nog de groei van de quataire sector worden genoemd die, ondanks de her en der gesignaleerde financieringsproblemen, ook gedurende de jaren tachtig in de meeste landen nog een sterke werkgelegenheidsgroei heeft laten zien.

Voor de toekomst van de werkgelegenheid is de thematiek van de postindustriële diensteneconomie van onverminderde betekenis: nog steeds is het zo dat de groei van de werkgelegenheid in de ontwikkelde economieën vooral moet komen van de groei van de dienstensector. In dit artikel zal ik de veranderingen in de werkgelegenheid in de dienstensector beschrijven, en voor zover het de finale diensten betreft verklaren. In de volgende paragraaf wordt daartoe eerst een methode voorgesteld voor het meten van werkgelegenheid. Met behulp van deze methode vergelijk ik de ontwikkeling van de dienstensector in zeven ontwikkelde landen,

waarbij onderscheid wordt gemaakt in drie categorieën diensten: intermediaire diensten, finale commerciële diensten en finale publieke diensten. In tegenstelling tot hetgeen wordt verondersteld in de theorieën van de postindustriële samenleving, blijken er grote verschillen te bestaan in de omvang en de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de dienstensector, met name in de finale diensten. Bovendien lijken de verschillen eerder groter dan kleiner te worden. Er worden twee alternatieve verklaringen voor deze verschillen voorgesteld, die vervolgens empirisch worden getoetst. In de laatste paragraaf trek ik conclusies voor verder onderzoek en voor beleid.

Werkgelegenheid in de dienstensector, enkele basisgegevens

De theorieën die de voortdurende groei van de dienstensector benadrukken, zijn doorgaans gebaseerd op eenvoudig datamateriaal, zoals weergegeven in tabel 1. Daaruit blijkt dat het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid gedurende de afgelopen eeuw sterk is toegenomen. Werkte in 1870 minder dan 30% van de beroepsbevolking in de diensten, in 1960 is dat percentage gestegen tot ongeveer 45% en in 1984 al tot meer dan 60%. Alhoewel het meten in termen van werkgelegenheidsaandelen gebruikelijk is, is de waarde van dergelijke gegevens beperkt. Werkgelegenheidsaandelen zijn teveel een *resultante* van allerlei processen, om als maat te kunnen dienen; een verandering in het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid drukt niet erg goed uit wat er in de dienstensector gebeurt.

1 Het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid hangt, behalve van de ontwikkelingen in de dienstensector zelf, sterk af van de ontwikkelingen in andere sectoren; zo stijgt het aandeel van de dienstensector als de werkgelegenheid in de industrie en in de agrarische sector afneemt, ook al komt er in de dienstensector geen baan bij. Om dit soort vertekeningen te vermijden, moet de werkgelegenheid in een sector onafhankelijk van de ontwikkeling in andere sectoren worden uitgedrukt.

2 Een tweede probleem is dat de omvang van de sectorale werkgelegenheid vertekend wordt door de verdeling van de werkgelegenheid over parttime en fulltime banen. Als in de ene sector

een sterkere groei van parttime banen optreedt dan in de rest van de economie, dan stijgt het aantal banen in die sector sterker en neemt het werkgelegenheidsaandeel ervan toe. Maar de hoeveelheid beschikbaar werk hoeft helemaal niet te zijn toegenomen. Een maat voor de werkgelegenheid moet daarom onafhankelijk zijn van de verdeling ervan.

3 Een derde vertekening is gerelateerd aan verschillen in de participatiegraad. Het deel van de volwassenen dat actief is in het arbeidsproces verschilt per land. Vergelijk je nu de omvang van de dienstensector in een land met een hoge en een land met een lage participatiegraad, dan leidt het gebruik van sectorale werkgelegenheidsaandelen tot vertekeningen. Een voorbeeld maakt dat duidelijk. In een land met een participatiegraad van 70% en een werkgelegenheidsaandeel van de dienstensector van 70% werkt ongeveer de helft van de *potentiële beroepsbevolking*⁵ in de dienstensector. In een land met een participatiegraad van 50% en een even groot werkgelegenheidsaandeel van de dienstensector (70%), werkt daarentegen maar 35% van de potentiële beroepsbevolking in de dienstensector. Hetzelfde verschijnsel treedt op bij vergelijkingen tussen periodes, indien de participatiegraad in de loop der tijd is veranderd.

Om deze drie problemen te vermijden, verdient het de voorkeur om (sectorale) werkgelegenheid te meten in termen van (sectorale) *arbeidsinput in aantallen jaarlijks gewerkte uren* en deze te relateren aan de omvang van de *potentiële beroepsbevolking*:

Sectorale werkgelegenheid = (aantal personen werkzaam in de sector * gemiddeld aantal gewerkte uren in de sector) / (omvang potentiële beroepsbevolking).

Door te rekenen in uren in plaats van in banen wordt rekening gehouden met veranderingen in de lengte van de normale werkweek en in veranderingen in de omvang van parttime werk. Door de sectorale arbeidsinput te relateren aan de omvang van de potentiële beroepsbevolking worden verschillen in participatiegraad verdisconteerd. Tenslotte beschrijft deze maat de ontwikkeling van de sectorale werkgelegenheid onafhankelijk van de ontwikkelingen in andere sectoren. Een additioneel voordeel van de voorgestelde maat is dat deze een aardige indicator is voor het niveau van de (betaalde) dienstverlening: het aantal uren betaalde dienst-

Tabel 2. Werkgelegenheid in de dienstensector: drie maten

	Werkgele.aandeel ^a			Bevolkingsaandeel ^a			Arbeidsinput ^{a*}			60-84 ^a
	1870	1960	1984	1870	1960	1984	1870	1960	1984	
BRD	22	38	53	13	27	34	382	561	536	-0.2%
Frankrijk	23	43	60	16	30	35	471	563	552	-0.1%
Nederland	34	48	67	21	29	34	622	626	519	-0.8%
UK	35	49	65	21	34	42	627	644	603	-0.3%
Japan	nb	37	57	nb	27	41	nb	649	870	+1.2%
US	26	61	72	15	41	52	446	750	851	+0.5%
Zweden	nb	43	66	nb	34 ⁺⁺	53	nb	528 ⁺⁺	731	+1.4%
Gemiddelde:	28	45	36	17	32	42	510	617	666	+0.2%
Variatie:	.2	.15	.2	.2	.1	.2	.11	.12	.23	

*: Percentage van de werkende bevolking. Bron: Elfving, 1988.

+: Percentage van de bevolking in de 'working age' (tussen 16 en 65). Berekend uit eerste drie kolommen, Maddison 1982 en de Labour Force Statistics 1967-1987.

**: In uren per capita in de 'working age'. Bron: Maddison 1982 (p.280) en Elfving 1988 (p.59) voor de gewerkte uren per werkzaam persoon per jaar. De kolommen voor 1984 zijn gebaseerd op gegevens over de sectorale verdeling van de gewerkte uren in 1982.

+ +: 1963.

#: Gemiddelde jaarlijkse groeivoet.

verlening per hoofd van de bevolking.⁹

De hier voorgestelde werkgelegenheidsmaat levert een nieuwe kijk op trends in de werkgelegenheid. Hieronder zal ik laten zien dat de wereld er anders uitziet, afhankelijk van de maat die gebruikt wordt om de sectorale werkgelegenheid te meten. In tabel 2 staan schattingen van de omvang van de werkgelegenheid van de dienstensector in 1870, 1960 en 1984 in zeven landen. Overigens is de schatting van de arbeidsinput in 1870 globaal – er zijn weinig betrouwbare gegevens over feitelijk gewerkte uren in die periode (Maddison, 1982).

In tabel 2 blijkt dat de werkgelegenheidsstructuur uitgedrukt in *bevolkingsaandelen* (kolom 4, 5 en 6) er heel anders uitziet dan de *werkgelegenheidsaandelen* (kolom 1, 2 en 3). Dit wordt veroorzaakt door de uiteenlopende arbeidsparticipatie in de verschillende landen. De omvang van de dienstensector ziet er feitelijk heel anders uit dan zoals in de 'conventional wisdom' van de eerste drie kolommen van tabel 2 wordt uitgedrukt. Opvallend is dat in deze wijze van meten Nederland geen grote dienstensector heeft, maar een van de kleinste. Het omgekeerde geldt voor Japan, dat nu in de middengroep valt en niet in de groep van landen met de

kleine dienstensector. Zweden stijgt naar de hoogste plaats.

De volgende stap is om de veranderende verdeling van arbeid te verdisconteren in de werkgelegenheidsmaat, waardoor we inzicht krijgen in de sectorale jaarlijkse arbeidsinput in gewerkte uren per capita. Op basis van verschillende bronnen¹⁰ heb ik de laatste drie kolommen van tabel 2 geschat. Dit levert opnieuw interessante verschuivingen op. Ten eerste ontstaan twee groepen landen, één met een grote arbeidsinput in de diensten in 1984 (US, Japan, Zweden) en één met een kleine arbeidsinput in de diensten (Nederland, BRD, UK, Frankrijk). De gemiddelde werkweek in de dienstensector in Zweden is laag en in Japan hoog. In termen van arbeidsinput (per capita) heeft Japan de grootste dienstensector en zakt Zweden naar de derde plaats. Engeland behoorde volgens de eerste twee maten tot de landen met een grote dienstensector, in termen van arbeidsinput echter bij de kleinere. Dit wordt veroorzaakt door de relatief korte werkweek in het UK.

Opvallender nog is de historische ontwikkeling. In de landen met de lage arbeidsinput in de dienstensector blijkt er geen groei te hebben plaatsgevonden in de arbeidsinput per capita in

Tabel 3. De diensten

Producenten Diensten:	Transport
	Communicatie
	Bankwezen
	Verzekeringen
	Zakelijke diensten
Finale Commerciële Diensten:	Handel
	Hotels and Restaurants
	Recreatie
	Persoonlijke Diensten
Finale Publieke Diensten:	Overheid
	Sociale dienstverlening
	Onderwijs
	Gezondheidszorg

Tabel 4. Arbeidsinput in de finale diensten en in de producentendiensten*

	<i>Finale diensten</i>			<i>Producenten diensten</i>			<i>Industrie&Pr.D.</i>		
	1960	1984	<i>groei</i> voet	1960	1984	<i>groei</i> voet	1960	1984	<i>groei</i> voet
BRD	436	416	-0.2%	125	119	-0.2%	825	535	-1.5%
Frankrijk	450	428	-0.2%	113	125	0.4%	599	413	-1.3%
Nederland	475	393	-0.7%	151	126	-0.7%	695	343	-2.1%
UK	493	450	-0.4%	151	152	-0.0%	834	491	-1.7%
Japan	487	643	1.3%	162	227	1.7%	707	739	+0.2%
US	604	638	0.2%	146	212	1.9%	543	532	-0.1%
Zweden	419	569	1.5%	109	162	2.0%	654	514	-0.9%
Gemiddelde:	481	510	0.2%	137	156	0.7%	694	505	-1.1%
Variatie:	.12	.20		.14	.25		.14	.22	

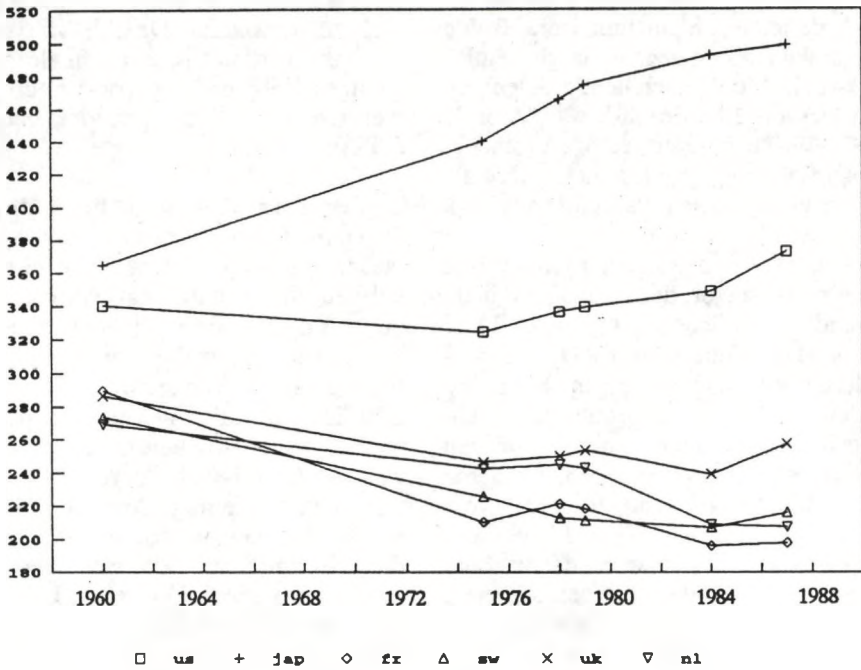
*: In uren per jaar per capita tussen 16 en 65. Berekend op basis van Elfring 1988 en OECD, National Accounts, Detailed Tables, 1989, voor de verhouding tussen beide diensten-afdelingen. Met tabel 2 voor de arbeidsinput in 1960. De arbeidsinput voor 1984 is op subsectoraal niveau geschat op basis van gegevens van de Labour Force Sample Survey (Eurostat) en de Employment Outlook (OECD 1990).

de dienstensector sedert 1960, maar een lichte tot sterke (in Nederland!) daling. In Nederland en het UK ligt het niveau van 1984 zelfs niet hoger dan dat van 1870. Ook blijkt er geen sprake te zijn van convergentie. De variatie in werkgelegenheidsaandelen, bevolkingsaandelen en arbeidsinput neemt toe na 1960. De ontwikkeling naar de 'postindustriële samenleving' is derhalve niet zo eenduidig als vaak verondersteld wordt.

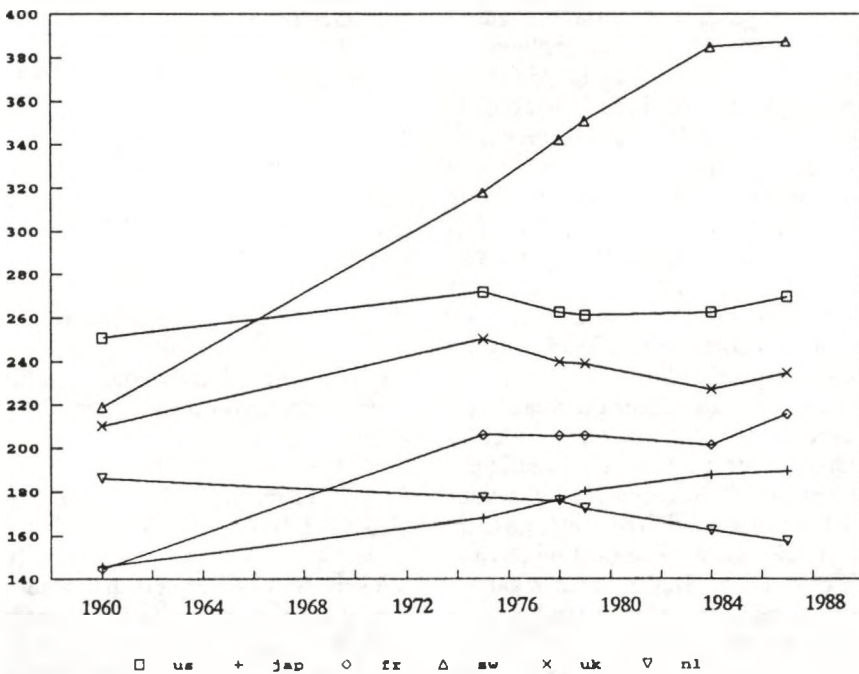
Voor de periode van na 1960 kunnen we de ontwikkeling nog gedetailleerder weergeven. Vanwege de onderscheiden dynamieken die aan

de ontwikkeling van de verschillende categorieën diensten ten grondslag liggen, worden de veranderingen in de werkgelegenheid in de intermediaire producentendiensten en in de finale diensten afzonderlijk beschrijven. De hier gebruikte indeling van de diensten staat in tabel 3.¹¹ Tabel 4 laat de arbeidsinput in producentendiensten zien zowel afzonderlijk als samen met de industriële werkgelegenheid, voor 1960 en voor 1984. Ook geef ik in tabel 4 de arbeidsinput in de finale diensten in 1960 en 1984. Een moeilijkheid bij het schatten van deze data is dat de gemiddelde werkweek in de diverse sub-

Figuur 1. Finale commerciële diensten, 1960-1987 (arbeidsinput/capita)

Figuur 2. Finale publieke diensten, 1960-1987 (arbeidsinput/capita)

sectoren niet gelijk hoeft te zijn. Zowel de lengte van de contractuele normale werkweek verschilt, als de mate van parttime werk. Bij de schatting ben ik ervan uit gegaan dat de gemiddelde werkweek in de verschillende delen van de dienstensector in 1960 dezelfde was. Voor de periode 1975-1987 zijn de subsectorale verschillen in lengte van de contractuele normale werkweek en in de omvang van parttime werk wel verdisconteerd.

Uit tabel 4 blijkt dat in de groep landen met een kleine dienstensector, de arbeidsinput in de producentendiensten licht stijgt (Frankrijk) of is afgenomen (UK, Nederland, BRD). Daarentegen is deze sterk toegenomen in de andere groep landen. Nemen we de producentendiensten en de industrie samen, dan zien we een stijging van de arbeidsinput in Japan, een lichte daling in de US en een grote tot zeer grote daling in de andere landen. Bij de finale diensten treffen we een soortgelijke tweedeling aan. Enerzijds een groep landen met een stijgende arbeidsinput per capita: Japan, Zweden en de US. Anderzijds een groep landen waar de arbeidsinput in de finale diensten, ten opzichte van de demografische ontwikkeling, afneemt: Nederland, Frankrijk, de BRD en het UK. De werkgelegenheid (in termen van arbeidsinput per capita) in de diverse delen van de finale dienstensector is erg laag in Nederland. Figuren 1 en 2 laten zien hoe de werkgelegenheid (in termen van arbeidsinput per capita) zich ontwikkelt in respectievelijk de finale commerciële dienstensector en de finale publieke dienstensector.¹² De omvang van de commerciële finale dienstensector in Nederland is lager dan die in de andere beschouwde landen. Opvallend is echter dat in Nederland ook de finale publieke diensten, de 'quartaire sector', erg klein is, dit in tegenstelling tot wat doorgaans wordt beweerd door pleitbezorgers van 'privatisering' en 'de terugtrekkende overheid'.

Ook op dit meer gedesaggregeerde niveau blijkt dat de verschillen tussen de landen niet kleiner te worden maar groter: de variatie coëfficiënt (tabel 4) neemt toe. Deze empirische gegevens laten zien dat het niet de globale trend naar de diensten-economie is, die verklaard moet worden, zoals Fourastié en Bell menen, maar de verschillende vormen die in de postindustriële samenleving aanneemt.

In de rest van dit artikel wordt gepoogd de verschillende patronen in de *finale dienstverlening* te verklaren. Daarbij zal onderscheid gemaakt worden tussen de finale diensten die commercieel worden geconsumeerd (FCD) en diensten die collectief worden geconsumeerd (FPD).

De werkgelegenheid in de finale diensten

De empirische patronen uit de vorige paragraaf maken duidelijk dat we een theorie nodig hebben die ruimte laat voor divergerende ontwikkelingen. Een eenvoudig maar bruikbaar model van de werkgelegenheid in de finale diensten is geformuleerd door Skolka (1977). Zijn idee is dat consumenten een afweging maken over hoe ze diensten zullen consumeren, waarbij de prijs van de verschillende vormen van dienstverlening doorslaggevend is. Bij Skolka gaat het om de economische condities die substitutie van de verschillende 'modes of service provision' bepalen. Hij leidt op de volgende wijze af onder welke condities diensten commercieel worden geconsumeerd dan wel in een doe-het-zelf vorm worden vervuld. De prijs (P_1) van een commerciële dienst bestaat uit verschillende componenten: loonkosten (L_1), kapitaalkosten (K_1), indirecte belastingen (B_1), energiekosten (E_1), intermediaire input (I_1) en subsidies (S_1).

$$P_1 = L_1 + K_1 + E_1 + I_1 + B_1 - S_1$$

De prijs van 'doe het zelf'-diensten bestaat ook uit energiekosten (E_2), kapitaalkosten (K_2) en intermediaire input (I_2) en daarnaast uit de geïnvesteerde vrije tijd (H_2) die een 'toegerekende prijs' L_2 heeft.

$$P_2 = L_2 \cdot H_2 + K_2 + E_2 + I_2$$

Het prijsverschil zal bepalen welke vorm van dienstverlening wordt gekozen. Dit prijsverschil is:

$$P' = P_1 - P_2 = (K_1 - K_2) + (E_1 - E_2) + (I_1 - I_2) + (L_1 - H_2 \cdot L_2) + (B_1 - S_1)$$

Volgens Skolka zijn verschillen in kapitaalkosten, in energiekosten en in intermediaire input van ondergeschikt belang bij de prijsvorming. In het algemeen in het voordeel van de commer-

Schema 1. Drie manieren van dienstverlening

C o n s u m p t i e	Productie van diensten		
	Publiek	Privaat	Doe het zelf
	Publiek	Onderwijs	Huisarts
	Privaat	Energie	Hotel
	Doe het zelf		Eigen huis schilderen

ciële dienstverlening: duurzame goederen, zoals de stofzuiger, worden in de commerciële dienstverlening intensiever gebruikt dan in het doe-het-zelfen; de kapitaalkosten per eenheid dienstverlening zijn in het laatste geval derhalve hoger. Wel een grote invloed op de prijsvorming hebben inkomensverschillen en het niveau van de belastingen en de subsidies. Hieruit kan men afleiden onder welke voorwaarden doe-het-zelfen zal domineren en onder welke condities men diensten zal betrekken via de markt. Uit het model blijkt dat niet zozeer de hoogte van het gemiddelde inkomen, zoals de theoretici van de postindustriële samenleving veronderstellen,¹³ maar de omvang van de inkomensverschillen cruciaal is. Door grote verschillen in inkomen wordt het voor de mensen met hoge inkomens aantrekkelijker om commerciële diensten te consumeren, die worden voortgebracht door laagbetaalde arbeidskrachten. Zolang in de finale diensten lage lonen worden betaald, kunnen deze relatief goedkoop blijven, ondanks de achterblijvende arbeidsproductiviteit. Lage directe belastingen dragen bij tot het goedkoop houden van de arbeidskracht. Lage indirecte belastingen drukken de prijzen van diensten. Andersom leiden een hoge belastingdruk, hoge nominale lonen en kleine loonverschillen tot een groei van de 'doe-het-zelf vorm' van dienstverlening.

Skolka's model is echter niet rijk genoeg, omdat het slechts twee manieren van consumeren en produceren van diensten onderscheidt, namelijk 'doe-het-zelf' en het kopen van diensten. Een

belangrijke derde weg, de publieke consumptie van diensten valt buiten zijn model. Volgens Skolka is de omvang van de publieke dienstensector begrensd, omdat burgers de daarmee samenhangende toenemende belastingdruk niet blijven accepteren. Een toenemende belastingdruk leidt er bovendien toe dat commerciële diensten duurder worden en zich uit de markt prijzen. Derhalve, aldus Skolka, leidt een toenemende publieke dienstverlening tot een groeiend aandeel van het doe-het-zelfen. Deze analyse is echter logisch noch empirisch bevredigend. *Empirisch* is het niet adequaat omdat wel degelijk sprake is (geweest) van een stijgende werkgelegenheid in de publieke diensten in veel landen. *Logisch* niet omdat er een contradictie in Skolka's redenering zit. Hij maakt geen onderscheid tussen de publieke of private *productie* van diensten en de publieke en private *consumptie* van diensten (Scharpf, 1986). Dit onderscheid is van belang, omdat Skolka's substitutie-mechanisme betrekking heeft op de consumptie van diensten, terwijl hij de sectorale indeling maakt in termen van productie van diensten. Het lijkt me adequater om de consumptie-indeling consequent toe te passen. Dan vallen commercieel geproduceerde diensten, waarop een grote subsidie zit, onder de categorie publieke (geconsumeerde) diensten. En omgekeerd, door de overheid geproduceerde diensten die voor marktprijzen worden aangeboden vallen onder de private (geconsumeerde) diensten. Doen we dit, dan ontstaat er een model met drie manieren van het vervullen van

dienstenfuncties: de publieke vorm, de private vorm en de doe-het-zelf vorm (schema 1).

Skolka heeft zijn model niet empirisch getoetst. Fritz Scharpf (1986) heeft een gemodificeerde versie getoetst, waarbij hij alleen de substitutie tussen commerciële diensten en publieke diensten bekijkt, maar de doe-het-zelf vorm negeert. Scharpf toetst de hypothese dat lage belastingen en premiedruk en grote loonverschillen tot een grote commerciële dienstensector leiden, terwijl het omgekeerde in het voordeel van de publieke diensten werkt. De hypothesen worden door zijn analyse bevestigd. Zijn analyse is echter om verschillende redenen problematisch. Ten eerste zijn de gebruikte data nogal gebrekkig, met name waar het de verdeling tussen publieke en commerciële dienstverlening betreft. Hetzelfde geldt voor de data over inkomensongelijkheid en loonverschillen. Ook kijkt hij niet naar de arbeidsinput maar naar de bevolkingsaandelen van de werkgelegenheid. Wat het theoretische aspect betreft: hij test alleen het cross-nationale verband en niet het longitudinale. Ik zal hieronder laten zien dat dit nodig is om de resultaten te kunnen interpreteren. Een laatste probleem is dat Scharpf de hypothesen toetst met data-gegevens uit 1979. De vraag is natuurlijk of de dynamiek van de dienstensector niet is veranderd in de jaren tachtig (Elfring, 1988).

Twee verklaringen

Er zijn drie manieren waarop de finale dienstverlening georganiseerd kan worden: via de markt (finale commerciële diensten), via de staat (finale publieke diensten) en via de consument (doe het zelf). De finale dienstensector bestaat uit een mix van deze drie vormen. Zoals blijkt uit de vorige paragraaf is er hierbij sprake van grote verschillen tussen landen. De vraag is nu hoe die verschillen te verklaren zijn. Is er, zoals Skolka en Scharpf suggereren, sprake van een substitutieproces, waarbij consumenten reageren op prijssignalen en op basis daarvan kiezen voor de ene of de andere vorm van dienstverlening? In deze visie leiden veranderingen in loonverschillen en in belastingdruk tot veranderende relatieve prijzen van de verschillende vormen van dienstverlening; consumenten reageren daarop door veranderende consumptiepatronen. Op basis van de substitutietheorie kunnen de volgende hypothesen worden geformuleerd:

1 Er bestaat een positief verband tussen *veranderingen* in de werkgelegenheid in de finale commerciële dienstensector (FCD) en *veranderingen* in de omvang van loonverschillen (LV) en een negatief verband met *veranderingen* in de omvang van de belasting- en premiedruk (BPD) en van het netto-bruto traject (NB).

2 Er is een positief verband tussen *veranderingen* in de werkgelegenheid in de finale publieke dienstensector (FPD) en *veranderingen* in de hoogte van de belastingen (BPD en NB).

Een alternatieve verklaring is gebaseerd op verschillen in sociale en institutionele structuren tussen landen, en niet op de werking van de (dienstverlenings)markt. Zoals de vorige paragraaf laat zien, is er een groot verschil in de structuur van de dienstverlening tussen *sociaal-democratische verzorgingsstaten* als Zweden, met een hoge werkgelegenheid in de publieke diensten en een lage werkgelegenheid in de commerciële diensten en *markt-gedomineerde staten* zoals Japan, met een precies omgekeerde structuur van de finale dienstensector. Dit suggereert dat structuur van de dienstensector bepaald wordt door de mate van sociale gelijkheid en van staatsinterventie. Voor de operationalisatie van sociale ongelijkheid en staatsinterventie kunnen dezelfde variabelen worden gebruikt. Alleen verwachten we hier niet dat *veranderingen* in de onafhankelijke variabelen leiden tot veranderingen in de structuur en omvang van de werkgelegenheid in de dienstverlening, maar dat grote *verschillen tussen landen* in de onafhankelijke variabelen samenhangen met grote verschillen in de structuur van de dienstverlening. Bovendien verwachten we in deze benadering dat de patronen door de tijd stabiel zijn. Op basis van de institutionele benadering kunnen de volgende hypothesen worden geformuleerd:

3 Er is een positief verband tussen werkgelegenheid in de finale commerciële dienstensector (FCD) en de mate van sociale ongelijkheid, geoperationaliseerd als de *omvang* van loonverschillen (LV) en een negatief verband met de mate van staatsinterventie, geoperationaliseerd als de *omvang* van de belasting- en premiedruk (BPD) en van het netto-bruto traject (NB).

4 Er is een positief verband tussen de werkgelegenheid in de finale publieke dienstensector (FPD) en de mate van staatsinterventie, geope-

rationaliseerd als de *omvang* van de belastingen (BPD en NB).

Om de hypothesen te toetsen heb ik data geconstrueerd voor de zeven landen uit de vorige paragrafen: BRD, Frankrijk, Japan, Nederland, UK, US en Zweden, aangevuld met zeven andere landen: Australië, België, Denemarken, Finland, Noorwegen, Oostenrijk en Zwitserland. Gekozen is voor een recente periode: 1975-1987. Voor twee peiljaren (1975 en 1987) zijn gegevens verzameld over het bruto nationaal produkt (BNP) per capita, de mate van inkomensongelijkheid, de omvang van de belasting en premiedruk en de arbeidsinput in beide delen van de finale diensten. De belasting- en premiedruk wordt geoperationaliseerd als percentage van het bruto nationaal inkomen en als de verhouding tussen directe belastingen en totale loonsom. Inkomensverschillen zijn ontleend aan het World Development Report van de Wereldbank en aan diverse edities van het Yearbook of Labour Statistics van de ILO. De data over de loonverschillen zijn benaderingen. Meer nauwkeurige comparatieve indicatoren zijn niet beschikbaar, voor zover ik weet. De meest recente data komen uit het World Development Report (Worldbank). Daarin wordt echter gewaarschuwd dat de gegevens met de nodige voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. De meeste gegevens hebben betrekking op ongeveer 1975. ILO (1983, 1988) levert gegevens over de gemiddelde inkomens voor industriële bedrijfspgroepen (op 3 digit niveau van de standaard indeling). Hieruit kan men globaal de veranderingen in de inkomensverdeling afleiden. Beide gegevens samen leiden tot de inkomensverschillen in 1975 en 1987. De omvang van de commerciële en publieke dienstensector is ontleend aan de National Accounts die door de OECD worden gepubliceerd, net als de belasting- en premiedruk. Waar nodig, zijn nationale statistische bronnen geraadpleegd.

Resultaten

Eerst gaan we in op de veranderingen die zich in de onderzochte landen voltrokken hebben. Als Skolka en Scharpf gelijk hebben, dan zou een toename van loonverschillen positief samenhangen met een toename van de arbeidsinput in de commerciële dienstensector. Dit is echter

niet het geval (LV: $R^2=0$; sign = 0.96). Veranderingen in belasting- en premiedruk hangen niet (negatief) samen met veranderingen in de finale commerciële dienstverlening (BPD: $R^2=0.03$; sign = 0.52); (NB: $R^2=0$; sign = 0.93). Een multivariaat verband is ook niet aanwezig (LV, BPD, NB: $R^2=0.09$; sign = 0.82). Opvallend is dat de relatie tussen veranderingen in de belasting- en premiedruk en veranderingen in de finale publieke dienstverlening niet aantoonbaar zijn (BPD: $R^2=0.04$; sign = 0.85); (NB: $R^2=0.07$; sign = 0.78). Een multivariaat verband is hier evenmin aanwezig (BPD, NB: $R^2=0.06$; sign = 0.73). Ook veranderingen in de omvang van inkomensverschillen hangen niet samen met veranderingen in de omvang van de publieke finale diensten (LV: $R^2=0.13$; sign = 0.21). Het model van substitutieprocessen wordt derhalve niet door de data ondersteund, want de veranderingen in de variabelen FCD en FPD hangen niet samen met veranderingen in BPD, NB en LV.¹⁴

Kijken we niet naar de veranderingen in de variabelen in de tijd, maar naar cross-nationale verschillen, dan zien we wel een duidelijk patroon. Een multivariate regressieanalyse laat zien dat een groot deel in de cross-nationale verschillen van arbeidsinput in de FCD kan worden verklaard uit verschillen in LV, BPD en NB. Voor de finale publieke diensten ligt het wat minder duidelijk. Een kleiner deel van de verschillen in FPD tussen de landen wordt verklaard uit verschillen in BPD, NB en LV. Dit is overigens niet onverwacht. Het zwakkere verband in geval van de publieke diensten kan worden verklaard uit het feit dat als alternatief voor de commerciële dienstverlening drie opties bestaan: een publieke sector, doe-het-zelfen en een geringer niveau van dienstverlening. Vervolgens heb ik getest of er een cross-nationale samenhang bestaat tussen BP, NB en LV enerzijds en de omvang van de finale diensten in hun geheel anderzijds. Landen die 'gemiddeld' scoren op de onafhankelijke variabelen blijken een kleine finale dienstverleningssector te hebben, terwijl de extreem (laag of hoog) scorende landen gekenmerkt worden door een grotere tot grote finale dienstensector. In de landen met de lage werkgelegenheid in de finale diensten moet dus hetzij sprake zijn van een grote doe-het-zelf dienstverlening, hetzij van een

Tabel 5. Resultaten

1975:	$FCD = 201 + 5.2 \cdot LV - 3.3 \cdot BPD + 0.7 \cdot NB$	$R^2 = 0.66$ sign = 0.01
1987:	$FCD = -29 + 8.6 \cdot LV + 2.6 \cdot BPD - 1.9 \cdot NB$	$R^2 = 0.75$ sign = 0.00
1975:	$FPD = 156 + 6.8 \cdot BPD - 4.3 \cdot NB$	$R^2 = 0.43$ sign = 0.05
1987:	$FPD = 89 + 11 \cdot BPD - 5.9 \cdot NB$	$R^2 = 0.61$ sign = 0.01
1975:	$FD = 400 + 0.09LV^2 + 0.06BP^2 - 0.04NB^2$	$R^2 = 0.44$ sign = 0.10*
1987:	$FD = 277 + 0.12LV^2 + 0.17BP^2 - 0.08NB^2$	$R^2 = 0.64$ sign = 0.01

*: Niet significant

verzorgingstekort. Tabel 5 laat zien dat met name in 1987 de relatie tussen LV, NB en BPD en de werkgelegenheid in de finale diensten sterk is. In dat jaar verklaren verschillen in de drie onafhankelijke variabelen samen 64% van de variantie. In 1975 was dat 44%. Overigens geldt in het algemeen dat de patronen in 1987 geprononceerder zijn dan in 1975. Wellicht is dat een gevolg van de 'louterende werking' van de economische crisis.

De verschillen tussen de veertien landen kunnen niet verklaard worden uit een verschil in ontwikkelingsfase. Dit blijkt uit de volgende test. Als indicator voor de ontwikkelingsfase is het niveau van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking genomen. De groei van de arbeidsinput in de finale diensten hangt licht samen met de mate van economische groei ($R^2=0.30$; sign=0.042). Verschillen in het BNP (uitgedrukt in *purchasing power parities per person* in 1987) worden echter nauwelijks verklaard door verschillen in de omvang van de arbeidsinput in de (finale) dienstensector ($R^2=0.17$; sign=0.042: de verklaarde variantie is erg zwak, zij het wel significant). Deze resultaten laten zien dat de theorie van de postindustriële samenleving, die convergerende patronen voorspelt, onjuist is. Weliswaar zijn er indicaties dat de verwachte structuurverandering door stijgende inkomens plaatsvindt: hoe meer het inkomen stijgt, hoe meer de arbeidsinput in de dienstensector toeneemt. De cross nationale vergelijking laat zien dat dit proces niet overal op dezelfde wijze optreedt.

Interpretatie

Veranderingen in de onafhankelijke variabelen (LV, BP, NB) hangen niet samen met de veranderingen in de afhankelijke variabelen, terwijl dit wel geldt voor het *niveau* van de variabelen. Daarom is de conclusie gerechtvaardigd dat er geen strikt economische processen plaatsvinden, waarbij prijsveranderingen leiden tot veranderingen in de vraag naar diensten, en als gevolg daarvan in de vraag naar arbeid. De arbeidsmarkt noch substitutieprocessen werken volgens het 'neoklassieke boekje'. Omdat een longitudinale samenhang ontbreekt, terwijl wel een sterke cross-nationale samenhang aanwezig is, lijkt mij daarentegen dat de onafhankelijke variabelen niet moeten worden opgevat in termen van marktprocessen en van beïnvloeden van marktgedrag, maar als indicatoren van politieke en institutionele verschillen tussen landen: de derde en vierde hypothese zijn bevestigd. Het zijn deze verschillen tussen de ontwikkelde landen die leiden tot verschillende patronen van finale dienstverlening en daarmee tot verschillende werkgelegenheidspatronen in de dienstensector. Als dat juist is, dan is te verwachten dat er groepen landen zijn die zowel op elkaar lijken in de werkgelegenheidsstructuur van de dienstverlening als in sociaal en politiek opzicht. Schema 2 geeft een 'gestileerde typologie' van drie groepen landen die ieder door een andere wijze van organisatie van de dienstverlening worden gekenmerkt, waarbij de afwijkingen van het schema hier worden genegeerd.

De eerste groep landen zijn die met een actieve verzorgingsstaat, waar veel dienstverlening in de quataire sector plaatsvindt. Zweden is hier het

Schema 2. Gestileerde typologie

<i>Type landen</i>		<i>Werkgelegenheid in de finale diensten</i>	<i>Werkgelegenheid in de commerciële diensten</i>	<i>Doe het zelf</i>
Klassieke verzorgingsstaten:	Zweden, Noorwegen, Denemarken en (in mindere mate) Finland	Hoog	Laag	Laag
Op 'inkomens-overdracht' gerichte verzorgingsstaten:	Nederland, België, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk	Laag	Laag	Hoog
Markt gedomineerde arrangementen:	US, UK, Australië, Zwitserland en Japan	Laag	Hoog	Laag

duidelijkste voorbeeld; in minder mate de andere Scandinavische landen (Denemarken, Noorwegen en Finland) en het UK van vóór Thatcher. Deze landen hebben relatief weinig finale commerciële dienstverlening, kleine loonverschillen en een hoge belasting- en premiedruk.

De tweede groep landen (Frankrijk, BRD, Oostenrijk, België en Nederland) wordt gekenmerkt door een gemiddelde belasting- en premiedruk, maar door een relatief kleine publieke dienstverlening. De loonverschillen zijn er gemiddeld en de werkgelegenheid in de commerciële diensten is relatief gering. In deze landen is de participatie op de arbeidsmarkt klein. Grote groepen die geen arbeidsinkomen hebben, ontvangen uitkeringen in het kader van de sociale zekerheid. Daardoor is de belasting- en premiedruk relatief hoog. Scharpf (1986) noemt de eerste groep landen dan ook verzorgingsstaten gericht op welzijnsdiensten, terwijl de tweede groep verzorgingsstaten de nadruk legt op inkomensoverdracht. Ze worden gekenmerkt door een kleine finale dienstensector en men mag veronderstellen dat er veel dienstenfuncties via doe-het-zelf worden uitgevoerd.

De derde groep bestaat uit landen met grote loonverschillen en een lage belasting en premiedruk, en een hoge werkgelegenheid in de commerciële finale diensten (Japan, US, het UK van Thatcher, Australië en Zwitserland). Deze groep landen regelt de dienstverlening in belangrijke mate via de markt.

Er zijn ook 'afwijkende' kenmerken. Finland

heeft een lage premie- en belastingdruk bij een hoge werkgelegenheid in de publieke diensten; Finland wijkt echter ook af door een grote agrarische sector (11% van de werkende bevolking). De US heeft een grote publieke werkgelegenheid bij een lage belastingdruk en grote loonverschillen. Noorwegen en Denemarken hebben vrij grote loonverschillen en toch een kleine commerciële finale dienstensector. Maar de grote loonverschillen worden daar weer door een aanzienlijk bruto-netto traject gecompenseerd. Betere data kunnen de patronen sterker doen uitkomen. Maar er zijn natuurlijk ook lokale factoren die een rol spelen.

Uit de analyse volgen een aantal vragen voor nader onderzoek. Enkele hiervan liggen op descriptief niveau. Er is behoefte aan meer gedetailleerde comparatieve gegevens over gewerkte uren, inkomensongelijkheid, omvang van uitgaven voor dienstensector en de omvang van de doe-het-zelf sector. Een tweede onderzoeksvraag is die naar de oorzaken van de 'afwijkingen' van de algemene patronen en naar de mogelijke lokale factoren die daarbij een rol spelen.

Conclusies

Bovenstaande analyse suggereert dat er niet slechts één weg in de postindustriële dienstensamenleving bestaat; er zijn er tenminste twee, waaraan verschillende keuzes ter grondslag liggen betreffende de sociale en institutionele vormgeving van de samenleving. In het bestek van dit artikel moet ik volstaan met enkele

globale opmerkingen. Ten eerste kan het US-model worden onderscheiden, waarop volgens Elfring en Kloosterman (1989) de Nederlandse ontwikkeling meer en meer gaat lijken. Dit model wordt gekenmerkt door een ernstige armoedeproblematiek en een voortdurende middelgrote werkloosheid. Beter gaat dat in het zogenaamde Zweedse model, dat de laatste jaren ook in Nederland in de belangstelling staat. Het vormt een alternatief voor het heersende beleid van versterking van de marktsector, verkleining van de werkgelegenheid in de publieke sector, loonmatiging en vergroting van de inkomensverschillen. Velen menen dat het Zweedse model vanuit een situatie met zeer hoge werkloosheid niet is in te voeren (Buitendam, 1990). Toch is het een aantrekkelijke optie, zowel vanuit werkgelegenheidsoptiek als vanuit de optiek van de zorgverlening. Hoe dan ook, de Nederlandse *publieke dienstensector* is één van de kleinste, ondanks het feit dat de Nederlandse belasting- en premiedruk (vergelijkenderwijze) hoog is. De Nederlandse politiek is blijkbaar niet in staat of niet bereid om met de middelen die ze beheert, een substantieel deel van de potentiële beroepsbevolking aan een baan te helpen in de publieke dienstensector. Daartoe bestaat mijn inziens wel degelijk ruimte. Of men daarmee zover moet gaan als in Zweden is de vraag, met name vanuit de optiek van menselijke autonomie en vrijheid (Achterhuis, 1982, 1986).

Het is daarom zinvol om ook een derde weg te exploreren, waarbij de doe-het-zelf optie nadrukkelijk wordt meegenomen. In een dergelijke ontwikkeling zal de betaalde arbeid zich meer en meer concentreren op hoog-productieve industriële en agrarische activiteiten en veel van de laag productieve diensten zullen de doe-het-zelf vorm aannemen. Daarmee loopt de hoeveelheid beschikbare betaalde arbeid natuurlijk terug, en alleen een herverdeling van betaalde arbeid kan dan groeiende werkloosheid voorkomen (arbeidstijdverkorting). ATV is hier echter niet alleen noodzakelijk vanuit het werkgelegenheidsperspectief, maar ook vanuit het perspectief van de consument: in een doe-het-zelf samenleving heeft men veel (vrije) tijd nodig om zelf een aantal dienstenfuncties te vervullen. Tenslotte is een dergelijk model economisch gesproken mogelijk, omdat in de overblijvende hoog productieve sectoren het inkomen per uur

hoog kan zijn. Dat ATV altijd zal leiden tot dalende welvaart is dan ook een onjuiste opvatting. Indien aan de doe-het-zelf activiteiten een economische waarde wordt toegekend, zal het gemiddelde inkomen – deels zelf gegenereerd – niet hoeven te dalen.

Op dit moment kiezen landen als Nederland voor geen van de modellen en worden de negatieve aspecten van verschillende modellen op elkaar gestapeld: weinig commerciële en weinig publieke dienstverlening leidend tot een verzorgingscrisis; en een voortdurende hoge werkloosheid leidend tot een armoede probleem. De 'derde weg' zou daarom serieus doordacht moeten worden; het is de blijvende actualiteit van een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid (Dauvelier et al, 1991; Pettersson, 1990).

Noten

- 1 Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd op de 'Conference on the Unemployed in their Regional Environment', Ameland, april 1990, georganiseerd door de Fryske Academy. De auteur bedankt Trees Mom en Kees Verhaar voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 De ontwikkeling van (informatie- en telecommunicatie-) technologie speelt een belangrijke rol bij de verspreiding van 'do-it-yourself'.
- 3 Gershuny, Miles, 1983, blz. 53-55. Gershuny en Miles onderscheiden in deze categorie de distributieve diensten en de persoonlijke diensten. Hun gegevens hebben betrekking op de periode 1920-1970.
- 4 Bluestone, B. en B. Harrison (1988). Voor de Nederlandse situatie: T. Elfring en R.C. Kloosterman (1989). In sommige landen lijkt de laag betaalde werkgelegenheid juist te zijn afgenomen. Bijvoorbeeld in Finland: Ann-Majja Lehto (1989).
- 5 Op het ingewikkelde probleem van de meting van de arbeidsproductiviteit in de dienstensector ga ik hier niet verder in. Opvattingen erover en metingen ervan lopen sterk uiteen. Vergelijk o.a. Elfring (1988); J.W. Kendrick (1988).
- 6 De effecten van technologische en organisatorische procesinnovaties op de werkgelegenheid hangen af van de elasticiteit van de vraag naar de betrokken diensten en van de mate waarin de arbeidsproductiviteitsstijging door nieuwe vraag wordt gecompenseerd. Naar mijn mening zet Elfring de technologische innovatie te eenvoudig aan de positieve kant van de werkgelegenheid. Gershuny's oude argument mag echter niet worden vergeten. Veel innovaties in de finale dienstverlening, met name daar waar telematica en informatietechnologie een rol spelen, leiden ertoe dat diensten een meer 'industriële vorm' aannemen. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Als traditioneel onderwijs wordt vervangen door tele-onderwijs, zoals de open universiteit, dan wordt veel van de traditionele dienstverlening

vervangen door goederen: boeken en videocassetten komen in de plaats van lessen, etc. Daarmee wordt de innovatie in de diensten een nieuwe vorm, waarin de doe-het-zelf-economie zich verspreidt. Het traditionele onderwijs, een vorm van arbeidsintensieve dienstverlening wordt vervangen door zelfstudie met behulp van (duurzame) industriële producten. Barbara Garson (1988) laat zeer illustratief zien hoe gebruik van informatie- en telecommunicatietechnologie in de dienstverlening leidt tot dezelfde taylorisatie die vroeger in industriële automatisering gebruikelijk was, met een sterke vergroting van de arbeidsproductiviteit als gevolg. Elders ben ik op de problematiek van de effecten van technologische innovatie op de werkgelegenheid ingegaan: Peter van den Besselaar (1988, 1991); Peter van den Besselaar, Zosja Berdowski (1990); Peter van den Besselaar, Karel Sommer (1988).

7 Scharpf 1986. Zie ook Van Dongen 1985. In tabel 4 blijkt echter dat dit niet juist is.

8 Dat wil zeggen iedereen tussen het schoolverlaten en het pensioen. Dat operationaliseer ik hier als iedereen tussen 16 en 64 jaar. Overal waar in het vervolg wordt gesproken over 'uren per capita' dient men te lezen: 'uren per capita tussen 16 en 64 jaar'.

9 Hiermee kan men inzicht krijgen in verschillen tussen het niveau van dienstverlening en in de werklust van dienstverleners in verschillende landen.

10 Zie hiervoor: Van den Besselaar, in voorbereiding.

11 Over deze indeling is discussie mogelijk, omdat bij veel van de diensten beargumenteerbaar is dat ze ook in een andere categorie geplaatst kunnen worden. Handel kan worden opgevat als een dienst aan de consument maar ook als dienst aan de producent die zijn producten wil verkopen. En het bankwezen (betalingsverkeer) kan worden opgevat als een finale dienst, maar ook als een dienst aan bedrijven die zo op eenvoudiger wijze salarissen kunnen betalen of betalingen gemakkelijker kunnen ontvangen. Tenslotte kan men het betalingsverkeer zelfs als een interne activiteit opvatten bij banken: als een 'inkoopmarkt', waar banken fondsen proberen te werven ten behoeve van hun primaire activiteit: kredietverlening. Andersom vallen delen van de overheid onder de producentendiensten. Het onderwijs kan worden opgevat als een finale dienst aan de consument of als een producentendienst aan iemand die zo zijn/haar waarde op de arbeidsmarkt kan vergroten. De in dit artikel gebruikte indeling is 'conventioneel' en is in belangrijke mate bepaald door de beschikbaarheid van statistische gegevens.

12 Deze figuren en de analyse uit de volgende paragraaf zijn gebaseerd op de National Accounts en de Labour Force Statistics van de OECD. Deze wijken iets af van de data uit Elfiring (1988), waarop tabellen 1, 2 en 4 zijn gebaseerd. Deze verschillen hebben echter geen invloed op de uitkomsten.

13 Ook andere auteurs benadrukken de betekenis van loonverschillen voor de groei van de commerciële dienstensector: Fourastié, 1950; Gershuny, Miles, 1983; Elfiring, Kloosterman, 1989; Bluestone, Harrison, 1988. Ze werken de implicaties die dit heeft voor de theorieën over de postindustriële samenleving echter niet uit.

14 Dit is overigens een argument tegen de voorstellen van

de WRR tot verlaging van het minimumloon, als instrument om de werkgelegenheid te vergroten.

Literatuur

- Achterhuis, H. (1982), *De markt van welzijn en geluk*, Ambo.
- Achterhuis, H. (1986), *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Ambo.
- Baumol, W.J. (1967), 'Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of the urban crisis'. In: *The American Economic Review*, 57, blz. 415-426.
- Besselaar, Peter van den (1988), 'Technologische innovatie en werkgelegenheid: arbeidsuitstoot en compenserende effecten'. In: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 11, nr. 1, blz. 8-30.
- Besselaar, Peter van den (1991), 'Assessing the impact of information technology on employment'. In: J. Berleur et al (eds), *Information Technology Assessment*. Amsterdam, North Holland, blz. 233-244.
- Besselaar, Peter van den, Karel Sommer (1988), *Werkgelegenheid in de informatiesamenleving*. Amsterdam, SWI.
- Besselaar, Peter van den, Zosja Berdowski (1990), 'Geen nieuwe banen door informatietechnologie alleen'. In: *Informatie en Informatiebeleid*, jrg. 8, nr. 2, blz. 20-34.
- Bluestone, B. en B. Harrison (1988), 'The growth of low wage employment: 1963-1986'. In: *American Economic Review*, jrg. 78 nr. 2.
- Bosch, L.H.M., W. Driehuis, P.J. van den Noord en F.E.M. Ouddeken (1985), *Het werkgelegenheidswonder in de Verenigde Staten: mythe of werkelijkheid?* OSA-voorstudie 4. Den Haag, OSA.
- Buitendam, A., D.A.G. Dumas en A.C. Glebbeek (1990), *Het Zweedse Model; Geschiedenis voor import?* Assen/Maastricht, Van Gorcum.
- Clark, C. (1940), *The conditions of economic progress*. London.
- Dauvelier, Marianne, Mirjam Hommes en Ada Twisk (1991), *Handboek herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid*. Utrecht Associatie voor herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid.
- Dongen, H.J. van, e.a. (1985), *De diensten als motor van nieuwe activiteiten*. OSA-werkdocument 15.
- Elfiring, Tom (1988), *Service sector employment in advanced economies; a comparative analysis of its implications for economic growth*. Aldershot, Gower.
- Elfiring, T., R.C. Kloosterman (1989), 'De Nederlandse 'jobmachine''. In: *ESB* van 31 augustus.
- Eurostat, *Labour Force Sample Survey*. Verschillende afleveringen.
- Fischer, A.G.B. (1939), 'Production: primary, secondary and tertiary'. In: *The Economic Record* jrg. 15, blz. 24-38.
- Fourastié, Jean (1950), *Le Grand Espoir du XXe Siecle*. Paris: PUF (rev. ed. 1965; Nederlandse editie: *Moderne techniek en economische ontwikkeling*. Utrecht, Het Spectrum, 1965).
- Garson, Barbara (1988), *Electronic Sweatshop, how computers are transforming the office of the future into the factory of the past*. New York, Simon & Schuster.
- Gershuny, Jonathan, Ian Miles (1983), *The New Service*

- Economy*. London, Frances Pinter.
- Hirschhorn, L. (1988), 'Computers and jobs: services and the new mode of production'. In: Richard M. Cyert, en David C. Mowery, *The impact of technological change on employment and economic growth*. Cambridge, Ballinger.
 - ILO (1983, 1988), *International Labour Statistics*. Geneva, ILO.
 - Kendrick, J.W. (1988), 'Productivity in the services'. In: B.R. Guile en J.B. Quinn, *Technology in services, policies for growth, trade and employment*. National Academy Press, Washington.
 - Lehto, Anne-Maija (1989), *Information Technology at Work; On changes in the 1980s*. Helsinki, Central Statistical Office of Finland.
 - Maddison, A. (1982), *Phases in capitalist development*. Oxford.
 - OECD (1987, 1989), *Labour Force Statistics*. Paris, OECD.
 - OECD (1983, 1987, 1989), *National Accounts, detailed tables*. Paris, OECD.
 - OECD (1990), *Employment Outlook 1990*. Paris, OECD.
 - Pettersson, G. (red.) (1989), *Zeit Puzzle*. Hamburg, VSA.
 - Salobo, Y., J. Gaude en R. Wery (1975), *The service industries*. Geneva, ILO.
 - Scharpf, F. (1986), 'Strukturen der Post-Industrielle Gesellschaft; verschwindet die Massenarbeitslosigkeit in der Dienstleistungs- und Informationsökonomie?' In: *Soziale Welt*, jrg. 37, blz. 3-24.
 - Skolka, J. (1977), 'Long term effects of unbalanced labour productivity growth: on the way to a self-service society'. In: Solari, Du Pasquier (eds), *Private and enlarged consumption*. Amsterdam, North Holland.
 - Vries, A.S.W. de (1980), 'Het aandeel van de dienstensector, een eenvoudig model'. In: *Maandschrift Economie* jrg. 44, blz. 479-487.
 - Worldbank, *World Development Report*. New York, The Worldbank, verschillende afleveringen.